

ביצירתו של עגנון ההתקדשות של האמן ליצירתו היא טוטלית או מעוכבת. בשני המקרים האמן וסביבתו משלמים על כך מחיר טרגי. לאמן העגנוני יש ערגה לשלמות רוחנית, נצחית, טרנצנדנטית, כשהוא מתמזג עם מעשה היצירה באחד מיסטי שבו מוסט הדחף לאיחוד מיני-רגשי עם אשה אל דחף לאיחוד עם הטרנצנדנטי. האמן העגנוני פורש מן החיים כי אינו מצליח לשלב את אמונתו עם החיים, עם קשר זוגי-רגשי-מיני. אינו מצליח לממש את הערגה לקשר עם בת זוג, לנישואין הקדושים של הנשמה במימושם עלי אדמות. ואז אין דרך אלא של כליון שהוא איחוד עם הנצחי; או להיבלע ביצירה הנצחית, או שהיצירה תיבלע בעולם הנצחי או בשגעון, או במוות: הטקסט ייבלע באבן ('על אבן אחת') (נצר 2009: 226), השיר יישכח ('הסימן'), הבית ייעלם ('המכתב'), האמן ימות ('אגדת הסופר'), יפרוש אל בית מצורעים ('עד עולם', 'שירה'), ארון הקודש ייעלם והאמן ייעלם ('עגונות'), החזן ימות ('יתום ואלמנה'), החסיד ימות בהתמכרות לתפילה ('הנדח'), האוהב ישתגע ('ספור פשוט') (נצר 2009: 194), האשה האוהבת תמות ('בדמי ימיה'), החתן ימות ('תמול שלשום') הרוכל כמעט ייטרף על ידי האדונית ('האדונית והרוכל') (נצר 2021: 207) והאשה המעלה שירה מהתהום ואוהבה ימותו ('עידו ועינים').

הנסיון להימלט מהיבלעות האמן על ידי היצירה או החוויה הרוחנית או המוות הוא בספורים שבהם הבחירה היא שתהיה העדפה של החיים האנושיים, שהיצירה תיבלע ותיעלם, והחיים עצמם יינצלו. כך ב'על אבן אחת': המחבר עוזב את הטקסט כדי לסייע לאדם זקן והאבן פוערת פיה ובולעת את הטקסט הכתוב. הפתרון הזה הוא (לדעתי) פתרון מיוחד במינו ביצירת עגנון, משום שהאמן אינו מוותר על הטרנצנדנטי, אלא מוצא אותו בחיים עצמם, כשבמקום החוויה הרוחנית של הטקסט הוא חווה אותה בעצם העשייה של עזרה לזקן בדרך, ובהתנוצצות האבנים הקטנות שבדרך.

האדם העגנוני הוא עצמו מעוכב מהחיים. האדם העגנוני הוא אדם של קיצוניות שמתקשה בפשרות. הוא חי או בטוטליות של יצירה או בעיכובה ועיכוב החיים והאהבה והארוטיקה. כך חמדת ב'גבעת החול', והרשיל, ב'ספור פשוט'. יצחק ב'תמול שלשום' אינו אמן, אבל הוא אדם מעוכב ומעשהו שהוא דמוי יצירה – של כתיבת טקסט על עורו של כלב – היא הרסנית. ב'ספר המעשים' יש עיכוב מתמיד של המעשים.

הממד הנוסף הוא הממד הפסיכולוגי של מעשה היצירה: מנקודת מבט זו האמן אינו יכול להשתלב בחיים בגלל משברי זהות, ובעיית זהות מינית (זהות נשית של הגבור) או הדחקתם של בעיותיו והתקתם למעשה היצירה ('אגדת הסופר' ו'תמול שלשום'), הדחקה של הדחפים המיניים ועיכוב אישיותי ('תמול שלשום', 'שבועת אמונים', 'עידו ועינים'), או עיכוב המיניות והאישיות ודכאון ועיכוב יצירה ('גבעת החול') או עיכוב האישיות ושגעון ('ספור פשוט'). תוצאתם היא אי יכולת ליצור קשר רגשי-מיני נכון עם אשה בשר ודם והמרתם בגעגוע מטפיזי, ביצירה ובמוות.

חוקרת הספרות מיכל ארבל (2006) מציינת את הגבור-אמן כאדם שמדחיק את בעיותיו והחיים הלא-מודעים שהוא חי קמים כנגדו (גבעת החול, תמול שלשום, ספור פשוט). הגורמים האי-רציונליים מפעילים את הגבור העגנוני שחי חיים בלתי מודעים. ארבל מתבוננת באותו "לא מודע", ואל "עצם נוכחותו המוחשית, הקרובה, האטומה והלא מובנת [של הלא-מודע]". הגבור העגנוני חי חיי תודעה מצומצמת בלי מודעות למה שרוחש בלא-מודע.

להבנתו, בעיתו של הגבור העגנוני היא פעמים רבות לא הדחקה במובנה המקובל. במקרים של הדחקה הסופר ביחד עם הקורא רואים מה שהגבור אינו רואה כיוון שהוא מדחיק. אולם נראה לי שאצל עגנון פעמים רבות לא רק המספר אלא הגבור עצמו יודע את אשמתו ואת חדלונו ואת קשייו, אולם הוא עושה כאילו אינו יודע. אין זו הדחקה אלא הדחיה של האינפורמציה והמודעות האפשרית. והמשמעות היא חוסר מוכנות לקחת אחריות על מעשיו. יצחק יודע שאינו שולח כספים למשפחתו ואינו מדחיק זאת, אך אינו עושה דבר לשינוי המצב ונשאר אשם. יוסף ב'אדונית והרוכל' יודע ורואה ושומע במפורש את הסכנה הטורפנית של האדונית, אבל הוא מתעלם ממנה. ההדחקה היא לא של העובדות אלא של המניעים והתוצאות האפשריות. במובן הזה אכן גיבוריו של עגנון הם גיבורים בלתי מודעים לעצמם, כמו גם לפשר חלומותיהם. לדעתי, הסרוב לאחריות היא חלק מבעיה עמוקה יותר של חולשת האני וחולשת הרצון של גיבורים רבים בספורי עגנון. גיבורים אלה הם אנטי גיבורים, שאינם מנסים להאבק בקשיים שניצבים נגדם; אינם מנסים למרוד בכוחות ההוריים והחברתיים, ונמנעים מעימות עם הפחדים, האשמה והחולשה. גבורי עגנון הטרגיים משתלבים עם דמות 'הגיבור התלוש' ששכיחה בספרות העברית (ברדיצ'בסקי, גנסין, ברנר ועוד) של המחצית הראשונה של המאה העשרים. אלה עזבו את בית אבא הדתי בגולה ולא מצאו מנוח בחיי החילוניות בישראל.

עניין זה משתלב עם סרובו של עגנון לפרשנות פסיכואנליטית של אנשים את עצמם ואת חלומותיהם בספוריו. האם חלומותיהם נועדו לנו הקוראים כדי להרוויח הבנה על נפש גבוריו או שהחלומות נועדו לחולם? הסרוב הזה מעורר בי תהיה, האם עגנון חשש שפרשנות פסיכולוגית תרדד את יצירתו? הרי הוא עצמו הכיר את הפרשנות הפסיכואנליטית (של פרויד ויונג) ואף לגלג עליה. וארבל מתארת איך השתמש בה בעקיפין כשהוא מתאר את גבוריו המעוכבים מינית ומעוכבי חיים ויצירה. הרי זה כאילו בנה את הגיבור לפי התאוריה. מאידך, התנגדותו למבט הפסיכואנליטי נראית כמי שחושש שיצירתו תתקלקל בעטיו ואינו מכיר שהגבור עצמו יוכל למצוא מזר למצוקותיו (מצוקותיו של המספר עצמו?) ולמצוא תשובות של משמעות שאינן רק בטוטליות של היצירה. מדוע בחר ללגלג על הפרשנות הפסיכולוגית והעדיף שגבוריו יהיו מדחיקים, חסרי מודעות ולכן כושלים וטרגיים? התנגדותו המפורשת של עגנון למודעות מובנת לאור טענתו (בגירסה ראשונה של 'פנים אחרות') ש"חלום שלא פורש הוא כשלג בטרם התמוסס". כלומר, הפרשנות ממוססת את האיכות הפואטית של החלום ופוגעת בו, במיוחד שמתגלים חלקי הבוץ הציליים שמתחת יופיו הפואטי של השלג. אפשר שכוונתו שהחלום יכול להתענג על חווית השלג, ואילו פרשנותו עשויה להיות עכורה כשלג שהתמוסס. אולם עגנון הוציא פיסקה זו מהגירסה הסופית של הספור, וכך אנו עדים לאמביוולנטיות שלו כלפי פשר החלומות.

נראה שעגנון, כאמן, מבקש לשמור על מגע חוויתי בלתי אמצעי עם חומרי המעמקים, וכן עם הזיות וחלומות, ועם אירועים סוריאליסטיים דמויי חלום (כמו למשל ב'ספר המעשים') ללא פרשנות תודעתית. לשמור את הגילוי מתחת לכיסוי. ואמנם כך הוא משביח את איכות יצירתו, שעמקי תהומות ומסתורין מרמזים עצמם מתוכה. אולם כך הוא גם כורה בור מתחת גורל גיבוריו, כשהוא מעצב אותם ברוח אותה מנטליות טרגית עצמה של החמצת המפגש עם עצמם האמיתי הפגוע, החמצת חיי הנפש הנכונים והחמצת החיים בכלל. גיבוריו, ממש כמותו, כבר לא ימצאו גאולה בדתיות המלאה שעזבו, וגם לא ימצאו גאולה בחלומותיהם ובמודעות הפסיכואנליטית^[1]. שלא לדבר על אהבה.

מעניין להביט בהקשר זה על התאוריה של האנליטיקן הפוסט-יונגיאני, ג'יימס הילמן, שמרבה לדבר על חשיבות הדימוי כשלעצמו ומבקש מאתנו להישאר עם הדימוי ולחדול מפרשנות של חלומות, כיוון שפרשנות היא רציונלית ומרחיקה את האדם מחווית הנשמה שלו.

הילמן אומר: "הדימויים נמצאים היכן שנמצאת הנפש. אנשים אומרים, 'אני לא יודע היכן נמצאת הנשמה שלי', או 'איבדתי את נשמת'י וכדומה. מבחינתי, כשמרגישים ככה יש מיד לחפש את הדימויים. הם מראים לך בחלומות היכן אתה נמצא ביחס לנשמתך [...] כשאני חולם בלילה, אני בתוך הדימוי... וכמעט ברגע היקיצה... מתחילה ההבנה שלי. אני 'מבין', והופך את החלום להבנת-חלום גם אם איני מתכוון לכך, וברגע זה החלום מתפוגג, מתכסה, מאבד את הגיונו [...] החלום מסתתר מפני ההבנה שלי. הוא כמעט כמו משורר פנימי שמסתתר מפני מבקר הספרות הפנימי, מפני שהוא אינו רוצה להיות מובן, הוא אינו רוצה שנמצא מה משמעותו. " (Hillman 1983 : 51-55).

הילמן, שרבים מעריציו בימינו, כמו עגנון מבקש להישאר עם חווית החלום ולא לפרש אותו. זה מזכיר לי מה שמספרים על המלחין גוסטב מאהלר (או אולי על המשורר הגדול רילקה?) שכשהציעו לו ללכת לטיפול אצל פרויד, ענה שהוא חושש שכשיילקחו ממנו השדים יילקחו ממנו גם המלאכים.

נראה שמנקודת המבט של הילמן לא יהיה נכון לקרוא לפרש את החלומות (הרבים) שעגנון מביא בספוריו, ורצוי להישאר עם החוויה שהם מעירים בנו. האמנם נכון הוא? האם עגנון לא הביא את החלומות הרבים בספוריו כדי לבקש מאתנו להשלים עבורו-עבורנו את המשמעות שטמונה בהם? להבנתי, עגנון השאיר לקוראיו את יעד הפרשנות.

ואכן פרשני עגנון מנסים לפרש את עגנון ולטעמי מעמיקים את חוויתנו את עולמו.

אני אישית רואה צורך להסתייג מאמירותיו הקיצוניות של הילמן, ורואה לנכון לשלב את החייאת חווית הדימוי ביחד עם פרשנותו.

מקורות

מיכל ארבל . 2006. 'כתוב על עורו של כלב' – על תפיסת היצירה אצל ש"י עגנון .

כתר / אוניברסיטת בן גוריון.

נצר רות. 2009. השלם ושברו. כינוס מאמרים ממבט פסיכולוגית המעמקים. כרמל.

נצר 2021. נפש הספרות. מסות על ספרות ושירה. כרמל.

Hillman James. 1983. *Inter Views: Conversations with Laura Pozzo on Psychotherapy, Biography, Love, Soul, Dreams, Work, Imagination, and the State of the Culture*. **Harper & Row**.

Hillman James. 1973. *The Dream and the Underworld*. HarperPerennial.

[1] בהקשר זה נציין שאסתרליין אשתו של עגנון עברה טיפול פסיכואנליטי אצל ד"ר אייטינגטון.